

**ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎ
МИНИСТРЛИГИ**

**Эжинияз атындағы Нөкис
мәмлекетлик педагогикалық
институты**

**«БИОЛОГИЯЛЫҚ КӨП
ТҮРЛИЛИКТИ САҚЛАҰ,
ҚАЙТА ТИКЛЕҰ ХӘМ ҚОРҒАҰ
МӘСЕЛЛЕРИ»**

**атамасындағы Республикалық
илимий-теориялық конференция
МАТЕРИАЛЛАРЫ**

**«БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИКНИ
САҚЛАШ, ҚАЙТА ТИКЛАШ ВА
МУҲОФАЗА ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ»**

**мавзусидаги Республика
илмий-назарий анжуман**

МАТЕРИАЛЛАРИ

МАТЕРИАЛЫ

**Республиканской
научно-теоретической
конференции**

**«ВОПРОСЫ СОХРАНЕНИЯ,
ВОССТАНОВЛЕНИЯ И ОХРАНЫ
БИОЛОГИЧЕСКОГО РАЗНООБРАЗИЯ»**

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДА ЯСЕНЬ (*FRAXINUS L.*) ТҮРЛЕРИНИҢ БИОЛОГИЯСЫ

*Отенов Т.О.¹-б.и.к., ботаника бағының баслығы, Оспанов А.Ж.¹-киши илимий
хызметкер, Хамитова А.²- II курс магистранты*

*¹ӨзРИА Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ табиғат илимлері илим-изертлеу
институтының ботаника бағы, ²Әжинияз атындағы НМПИ, Нөкіс қ.*

Ясень (*Fraxinus L.*) туысының үәкиллери жер шарының орташа климатлық зонасында кең тарқалып, субтропикалық хәм тропикалық областларда сийрек ушырасады. Олар өзлериниң тез өсиушилиги, сууыққа, ыссыға хәм дузға шыдамлылығы менен характерленеди [Абдурахманов, 1977].

Бизлер 2015-2016 жыллары Қарақалпақстан жағдайында ясень түрлериниң гүллеу хәм мийуелеу мүддетлерин анықлау ушын келип шығуы хәрқыйлы географиялық зоналар болған: Орта Азия флорасынан – ығаллық сүйиуши ясень, Арқа Америка флорасынан – америка ясени, пенсильван ясени, Европа флорасынан – эпиуайы ясень, сопақ мийуели ясеньлерди изертлеу объекти етип алдық.

Оларда мийуе бүртиклериниң салынуы хәм ағзаларға ажыралыуын анықлау ушын май айының 20 - сәнесинен баслап, келеси жылдың 20 - марты аралығында хәр 10 күннен бүртиклерди жыйнадық хәм оларды бинокуляр аркалы көрип шығылды.

Көплеген интродукция етилген ясеньлердиң генератив бүртиклері бир жыллық шақалардағы жапырақлардың қолтығына салынады, әдетте қаптал бүртиклер болып есапланады.

Гүллердиң ағзаларға тез ажыралыуы түрлердиң географиялық келип шығуына байланысly болады. Мысалы: Европадан келип шыққан ясень түрлері ерте жазда, Азиядан келип шыққанлары күзде ағзаларға ажыралады.

Интродукция етилген ясеньлер топ гүллериниң типлері бойынша еки топарға бөлинеди: биринши топарға топ гүллілер эпиуайы саусак тәризлі болған түрлер жатады. Оларға ығаллық сүйиуши ясень, сопақ мийуели ясень, эпиуайы ясеньлер киреди. Екинши топарға топ гүллілері курамалы саусак тәризлі болған ясеньлер жатады. Мысалы: Америка хәм Пенсильвания ясени.

Коллекциядағы ясеньлер гүллериниң дүзилісі бойынша да еки топарға бөлинеди. Биринши топарға еки жынысly гүллілері бар эпиуайы ясень, сопақ мийуели ясень, ығаллық сүйиуши ясеньлер киреди. Бул ясеньлердиң аталықлары дерлик бирдей келеди, бирақ шаңлықлары менен аталық жиплериниң узынлықларында азғана айырмашылықлар бар. Аналық аузы екиге ажыралған, түп бети ашық жасыл реңде, азлап түкшели. Аналық аузы еки бөлекшели, қызғылт ямаса қызылт-гүрең реңди.

Екинши топарға еки үйлі болған америка менен пенсильвания ясеньлері жатады. Бул топардағы түрлер ушын топ гүллеринде гүллериниң көп болыуы, сондай ақ аналық хәм аталық гүллеринде төрттен биригип өскен гүл кесешелериниң болыуы менен характерленеди.

Аталық гүллілері қысқа аталық жиплериндеги 2, сийрек 3 ямаса 4 аталықлардан турады. Шаңшылары 4 уялы, қызыл-көкшил, қаралтым-көкшил хәм тағы басқа реңде. Шаңшыларының үлкенлиги, формасы хәр қыйлы, сонлықтан оларды классификациялап та болмайды.

Аналық гүллілері төрттен биригип өскен жасыл түстеги гүл кесешеден хәм бир аналықтан турады.

Барлық интродукция етилген ясень түрлері айқаспалы шаңланыушы өсимликлерге жатады хәм жапырақлары шығуыға шекем гүллеп болады.

Ясеньлер - самал менен шаңланатуғын өсимликлер. Олардың гүллеринде ҳауада көп уақытқа шекем ушып жүретуғын көп муғдардағы курғақ шаңлар пайда болады.

Аналық гүлдер жетисип пискен ўақытта олардың аналық аўзында жабысқак суйықлық пайда болады хэм оған ҳаўада ушып жүрген шаңлар аңсат келип жабысады. Шаңланғаннан кейин топ гүлдер күшли өседи. Мысалы: сопақ мийўели ясенде шаңланғаннан 13-17 күн өткеннен кейин олар 10-18 см ге жетеди.

Келеси фаза қанатлы мийўелериниң күшли өсиўи болып 30-35 күнде өтеди.

Ясень түрлериниң мийўелери сентябрь-октябрьде писеди. Бир қанша түрлерде мийўелер ағашларда келеси жылға шекем асылып турады. Ығаллық сүйиўши, сопақ мийўели ясенлерде туқымлары пискен ўақытларда қанатшалы мийўелериниң ишинде туқым жоқ болып та келеди. Бул зародыш қалтасының жетилиспей қалыўының нәтийжеси болып есапланады.

Ясениң қанатшалы мийўелериниң үлкенлиги хэм формасы хәр қыйлы. Буны хәрқыйлы түрлерди анықлаўда систематикалық белги есабында пайдаланыўға болады.

Әдебиятлар:

1. Абдурахманов А.А. Виды рода *Fraxinus L.* интродуцированные ботаническим садом АН УзССР. В кн. – Дендрология Узбекистана. Т.8. – Ташкент.: ФАН, 1977.- С. 82-141

ҚУЙИ ЗАРАФШОН ЧЎЛ ЯЙЛОВЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШНИНГ АЙРИМ МУАММОЛАРИ

*Самъяев А.-“Табийи ва аниқ фанлар таълими” кафедраси ўқитувчиси,
Самарқанд вилояти халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш институти*

Иқтисодиётиниң асосини қишлоқ хўжалиги ташкил этадиган Ўзбекистон учун ер тупроқ ва ўсимлик ресурсларидан оқилона фойдаланиш, бугунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир. Ўзбекистоннинг асосий хуудини текислик яъни чўл минтақаси эгаллаган бўлиб, ундан асосан яйлов сифатида фойдаланилади.

Қуйи Зарфшон Ўзбекистоннинг Жануби-Ғарбида жойлашган бўлиб, хуудиниң катта қисми текисликлардан иборат. Хуудиниң чўл яйловчилигида аҳамияти катта. Қуйи Зарафшоннинг чўл минтақасида қуйидаги яйлов турлари мавжуд: 1) псаммофит-бутасимон; 2) ксерофит-бутасимон; 3) ярим бутасимон-эфемерлар ва 4) шўрالي чўллар. Псаммофит бутасимон яйловлар, асосан оқ саксовулдан ташкил топган бўлиб, Қуйи Зарафшонда грядали (жўякли) ва уйма қумлар мавжуд ерларда кенг тарқалган. Оқ саксовул билан бу ерда селин, боялич, шувок, бузовбош каби ўсимликлар биргаликда ўсади. Кеч куз ва қиш ойларида айниқса қор ёққан пайтларда псаммофит-бутасимон ўсимликларни қўй ва эчкилар, қормоллар яхши истеъмол қиладилар. Бундан ташқари бу ўсимликлар туялар учун асосий озуқа манбаи бўлиб ҳисобланади. Псаммофит – бутасимон яйловларда учрайдиган селин - қумли чўлнинг типик ўсимлиги бўлиб ҳисобланади. Яйловшунос олимлар маълумотиға кўра унинг озуқа ҳосилдорлиги 2-2,5 ц/га тенгдир. Селиннинг ҳосилдорлиги об-ҳаво шароити билан узвий боғлиқдир. Агар баҳор ойларида ёғингарчилик кўп бўлса, қиш ва куз ойлари юмшоқ келса, у барқ уриб ўсади ҳамда яхши ҳосил беради. Бундай йилларда у чорва моллариниң сеvimли озуқаси ҳисобланади. Бундан ташқари селин қумли чўлларда кўчма қумларни кўчиб юришини тўхтатади ва ихота вазифасини бажаради. Шунинг учун, Қуйи Зарафшоннинг кўчма қумлар учрайдиган хуудларида селинни кўпайтириш мақсадға мувофиқ бўлади.

Қандим – қумли чўлларнинг типик бутасимон ўсимлиги бўлиб саналади. Унинг шохлари, уруғ-мевалари қорамолларнинг ҳақиқий сеvimли озуқаси бўлиб ҳисобланади. Қандим ўсимлигиниң яна бир хислати шундан иборатки, унинг кўкат шохчалари таркибида намлик узоқ муддатгача сақланиб туради. Ёзнинг жазирама иссиқ ойларида қандим билан озикланган қорамолларнинг сувға бўлган эҳтиёжи қисман бўлсада қондирилади. Унинг табиий озуқа ҳосилдорлиги гектарига 4,0 ц/га гача етади.

Мамбетназаров А.Б., Мамбетназаров Б.С. Вредоносность фузариозной гнили и альтернариоза в регионе Каракалпакстан.....	32
Медетов М.Ж. Воҳа чигирткасининг (<i>Calliptamus italicus L.</i>) биоэкологик хусусиятлари.....	33
Мусаев Д.М, Халиллаев Ш.А. Тошкент вилояти беда агробιοοενοзида Miridae оиласига мансуб қандалаларнинг тур таркиби ва айрим биоэкологик хусусиятлари	34
Отенова Ф., Абдурасулиева С. Қубла Арал жағдайында интродукцияланған өсимликлердин гүллеу хэм мийўелеу өзгешеликтери.....	35
Отенова Ф., Абдурасулиева С. Қарақалпакстан шараятында облепиханың жер үсти системаларының морфологиялық өзгешеликтери.....	36
Отенов Т.О., Гроховатский И.А., Отенова З.Т. Интродукция хвойных растений в Каракалпакстане.....	37
Отенов Т.О., Гроховатский И.А., Отенова Ф.Т. Отношение интродуцированных древесных растений к зимним морозам на юге Приаралья.....	38
Отенов Т.О., Оспанов А.Ж., Хамитова А. Қарақалпакстан жағдайында ясень (<i>fraxinus l.</i>) түрлериниң биологиясы.....	39
Самъяев А. Қуйи зарафшон чўл яйловларидан фойдаланишнинг айрим муаммолари.....	40
Сапарбаев Ж. Биологиялық көптүрлилик хэм оның қоршаған орталықты қорғаудағы әҳмийети.....	41
Sultanov E.Q., Saparov A.D., Eshjanov K.J. Házirgi dáwirde awlanatugín balıq túrleriniń parazitleri túr quramı.....	43
Султанов Е.Қ., Сапаров А.Д., Ешжанов К.Ж. Балықларда кеселлик қоздырыўшы рак тәризлилер.....	44
Султанов Е.Қ., Сапаров А.Д., Ешжанов К.Ж. Балықларда кеселлик қоздырыўшы дөңгелек куртлар	45
Тажетдинова Д.М., Бегдуллаева Г.С., Мырзабаев Т.И. Қарақалпоғистоннинг камёб ўсимликлари ва уларни муҳофазасига доир мулоҳазалар.....	46
Темирбеков Р.О., Аденбаев Е., Мусаев А.К., Исраилова И.О. Ихтиологические исследования ската молоди рыб в низовьях реки Амударьи	47
Тилеумуратова Б.А., Тажетдинов Н.Д. Оптимизация сохранения биоразнообразия лекарственных растений в Каракалпакстане.....	48
Торениязова Л.Е. Баҳор ойларида экологик омиллар ўзгаришининг хашаротлар ривожига таъсири.....	49
Турекеева А.Ж. «Арал – пайғамбар» мәмлекетлик қорықханасы.....	51
Турекеева А.Ж. Арал экологиялық кризиси тәсиринде үлкен песчанканың көбейиў көрсеткиштери.....	52
Ўроқов С.Х., Атаева Ш.С., Авутхонов Б.С. Интродукцияланаётган маржумакнинг ҳосилдорлигига экиш муддати ва меъерининг таъсири.....	54
Утенова У.Г. Киши қосаяқ тышқанның (<i>allactaga elater lichtenstein</i>) экологиясы.....	55
Xalmuratov P., Eshjanov K. Qaraqalpaqstan Respublikası jaǵdayında pensilvan yaseniniń biomorfologiyalıq ózgeshelikleri.....	56
Xalmuratov P., Orazbaev T., Tajibaeva J. Nurımtúbek toǵayınıń fitocenotikalıq jaǵdayı.....	57
Xalmuratov P., Orazbaev T., Tajibaeva J. Nurımtúbek toǵayında aǵash deneli ósimliklerdiń qayta tikleniwı.....	59
Холматов Б.Р., Мусаев Д.М, Халиллаев Ш.А. Сурхондарё вилоятида miridae оиласига мансуб қандалаларга қарши истикболли инсектицидларнинг самарадорлигини ўрганиш.....	60
Хужаниязов У.Е. Қарақалпоғистонда қишлоқ хўжалиги экинларини муҳофаза қилишга бағишланған тадқиқотлар тарихи.....	61
Эсанкулов А.С., Ачилова Н. Қарақалпоғистон ҳудудида тарқалған <i>astragalus l.</i> туркумининг турлари.....	63
Юсупжонова Н. Биологик хилма-хилликни сақлаш, муҳофаза қилиш инсоний бурч.....	64